

آسیب شناسی کتابشناسی های تدوین شده در ایران

قدمعلی سرامی

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان

سهیلا عقیلی

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

چکیده

تأثیراتی که عصر اطلاعات و شتاب فزاینده تکنولوژی های اطلاعاتی بر جامعه کنونی دارد از ابعاد گوناگون قابل طرح و بررسی است. از جمله عوارض رشد سریع انتشارات و منابع اطلاعاتی است که تأثیر آن به طور مستقیم در امر پژوهش و پیشرفت فرهنگی یک جامعه نمود پیدا می کند. با توجه به حجم انبوه اطلاعات در زمینه های مختلف علوم و فنون و نیز شکل متعدد اطلاعات منتشر شده، مانند کتاب، مقاله، مواد دیداری شنیداری (نوار، فیلم، میکروفیلم...)، بانک های اطلاعاتی و دیگر منابع الکترونیکی (مانند چند رسانه ای ها، وب لاگ ها و...)، محققان و کتابخانه ها ناچار از گزینش، به جهت استفاده بهینه از زمان می باشند. منابع مرجع، خصوصاً کتابشناسی ها یکی از ابزارهای مهم و اساسی در پژوهش و گزینش مواد برای کتابخانه ها هستند که پژوهندگان و کتابخانه ها را در سرعت و دقت بخشیدن به گزینش یاری می نماید؛ از انتشار کتابشناسیها در ایران بیش از ۶۰ دهه می گذرد؛ در این مقاله سعی شده است با بررسی تعدادی از کتابشناسی های منتشر شده در ایران کاستی های آنها با توجه به نیاز جامعه اطلاعاتی مشخص گردد.

کلیدواژه ها: کتابشناسی، منابع مرجع

مقدمه

از دیرباز اطلاعات نقش مهم و حیاتی در زندگی انسان ها ایفا کرده است. در همین راستا در طول زمان امکانات ارتباطی متعددی ایجاد شد، تا کار جمع آوری، ذخیره و توزیع اطلاعات را به نحو مطلوب تری انجام دهد. منظور از منابع اطلاعاتی به طور سنتی کتاب، مجله و روزنامه است، اما از اواخر سده پیش

انواع این منابع به نحو فزاینده ای افزایش یافته است. امروزه بسیاری از منابع مرجع در کنار منابع اطلاعاتی یاد شده به تجزیه و تحلیل تک نگاری ها، گزارش های تحقیق، پروانه های ثبت اختراعات، پایان نامه ها، مقالات کنفرانس ها و نقد ها می پردازند. بعلاوه منابع دیداری - شنیداری نظیر فیلم، ویدئو، عکس و اسلایدو انواع منابع الکترونیکی نیز می توانند در زمره منابع اطلاعاتی به حساب آیند (داورپناه، ۱۳۸۱، ص. ۹). از طرفی رشد سریع انتشارات مانع از آن می شود که محقق بتواند همه منابع منتشر شده در حوزه تخصصی خویش را از نظر بگذراند، بنابر آمار یونسکو در سال متجاوز از پانصد هزار عنوان کتاب در سراسر دنیا، به زبان های گوناگون، منتشر می شود. نرخ رشد صنعت نشر بین المللی بسیار بالاست و تقریباً سه برابر سریعتر از رشد جمعیت دنیا افزایش می یابد؛ و این در حالی است که مردم می میرند، در حالی که کتاب ها باقی می مانند (مرادی، ۱۳۷۴، ص. ۳۳) لذا بی جهت نیست که از دوران حاضر با نام «عصر اطلاعات» یاد می کنند. توانمندی فناوری های اطلاعاتی در جمع آوری و تجزیه و تحلیل داده ها و اطلاعات، به قدری گسترش یافته که حتی صحبت از «انفجار اطلاعات» یا «سرریزی اطلاعات» می کنند. از سال ۱۹۵۰ تا دهه ۱۹۸۰ تعداد عنوان های جدید تقریباً ۴۰۰ درصد افزایش یافته، متخصصی که در ۶۰ سال پیش روزانه ۲۵ دقیقه صرف همه متون جاری در زمینه کارش می کرد در ظرف چند سال آینده باید همه ساعات روز را به خواندن متون جاری اختصاص دهد (همو، ص. ۳۳). بنابراین از جمله عرصه هایی که شدیداً دستخوش دگرگونی و نوبه نو شدن است عرصه اطلاع رسانی است (حری، ۱۳۷۸، ص. ۱۸۷). بدین ترتیب در مطالعه تالیفات موجود با توجه به انبوهی اطلاعات و اهمیت زمان، محقق ناچار از گزینش آثار تصنیف شده است (کتس، ۱۹۹۷، ص. ۷۱-۶۳-۶۴). بخشی از علوم عصر جدید وظیفه دارند تا با فراهم نمودن امکانات تحقیق، راه را برای پژوهشگران هموار ساخته کار تحقیق را تسهیل کنند (ابرامی، ۱۳۷۸، ص. ۱۶۲). یکی از این ابزارها متون کتابشناسی است که انتشار آنها نقش بسیار مهمی در پژوهش دارد تا دقت و سرعت کار را بیفزاید. کتابشناسی یا کتابنامه معادل واژه انگلیسی بیبلوگرافی (Bibliography) (کتس، ۱۹۹۷، ص. ۷۱، ۶۳) به معنی تشریح، تفسیر، توصیف، و بررسی کتاب ها است. پیشینه این اصطلاح که ریشه یونانی دارد تقریباً به ۲۵۰۰ سال پیش می رسد. کتابشناسی از منابع مرجع ردیف دوم است (انوار، ۱۳۷۵، ص. ۶۷) و به مجموعه اطلاعات کتابشناختی (نام نویسنده، عنوان، مترجم، محل انتشار، ناشر، تاریخ انتشار، تعداد صفحات یا قیمت کتاب) آثار چاپی، غیر چاپی، و نسخه های خطی و... اطلاق می شود که با نظم خاصی به قصد استناد و ارائه اطلاعات

تهیه می‌گردد. ون هوزن^۱ و والتر^۲ کتابشناسی را "علم" و در معنای وسیع کلمه "علم کتاب‌ها" تعریف کرده‌اند. نظیر چنین اطلاقی را در میان آثار محققان عرب نیز می‌توان یافت؛ آنان کتابشناسی را به "علم‌الکتب" تعبیر کرده‌اند. در گذشته، کتابشناسی را مترادف با فهرست می‌دانستند، اما امروزه فهرست به سیاهه‌ای از نام و مشخصات مواد کتابی یا غیرکتابی مجموعه یک یا چند کتابخانه گفته می‌شود (حری، ۱۳۵۶، ۵۱؛ ابرامی، ۱۳۷۸، ص. ۱۶۶)، در حالی که کتابشناسی مجموعه کتابخانه خاصی را مدنظر ندارد (مرادی، ۱۳۷۴، ص. ۳۴).

اهداف کتابشناسی: به‌طور کلی کتابشناسی‌ها به یکی از سه منظور زیر تهیه می‌شوند: (۱) تهیه سیاهه‌ای از آثار درباره یک موضوع، یا یک مکان، و یا یک شخص؛ (۲) تهیه سیاهه‌ای از آثاری که بتوانند جوابگوی پرسش خاصی باشند؛ و (۳) تعیین محل دستیابی و بازشناسی آثار خاص (مرادی، ۱۳۷۴، ص. ۲۹؛ کتس ۱۹۸۷ ج ۱، ص ۵۷).

جس شرا^۳ نیز کاربرد کتابشناسی را دارای سه هدف می‌داند: (۱) برقرار کردن رابطه اطلاعاتی و علمی میان اعضای یک گروه، (۲) برقرار کردن رابطه میان گروه‌های مختلف، و (۳) برقرار کردن رابطه گروه‌ها با افرادی که نظریه‌ها و فرضیه‌های علمی را در عمل و در نهایت در میان عامه مردم پیاده می‌کنند. این نوع ارتباط علمی منجر به ایجاد رابطه مشابهی در مواد اطلاعاتی می‌شود که می‌توان آن را رابطه تداخلی نامید (حری، ۱۳۵۵، ص. ۲۱۷-۲۱۸).

کاربردها: کتابشناسی‌ها دارای کاربردهای بسیاری هستند که عمده‌ترین آنها عبارتند از: (۱) وسیله‌ای برای انتخاب کتاب و دیگر منابع در زمینه مورد نظر، (۲) وسیله گردآوری اطلاعات کتابشناسی نوشته‌های مربوط به یک موضوع خاص، (۳) وسیله‌ای برای بهره‌گیری بهتر از دانش موجود و تجربه‌های دیگر جوامع، و (۴) وسیله‌ای برای اعتلای سطح کیفی پژوهش‌ها.

اهمیت و ضرورت: اهمیت کتابشناسی و کاربرد آن در پژوهش، از مسائل مورد قبول همگان است. کمتر پژوهشی بدون تکیه بر منابع و آثاری که در آن زمینه نوشته شده است به سامان خواهد رسید. کتابشناسی به تعیین موضوع و حدود و ثغور آن هم کمک می‌کند. از همین رو، پس از انتخاب موضوع پژوهش،

1. Van Hoosen
2. Walter
3. Jesse H. shera

اساسی‌ترین مسئله، مراجعه به منابع برای گردآوری اطلاعات است. بنابراین، هر پژوهشگری برای به سامان رساندن پژوهش خود به مطالعه و بازبینی کلیه آثار مربوط به موضوع موردنظر نیاز دارد. آگاهی از آنها افزون بر افزایش غنای پژوهش، از به هدر رفتن فرصت‌ها و دوباره‌کاری‌ها پیشگیری می‌کند. ساموئل جانسون می‌گوید: دانش بر دو قسم است: یکی آنچه که می‌دانیم، و دیگر آنچه که تنها می‌دانیم در کجا می‌توان اطلاعاتی درباره‌اش یافت. برای تحقیق درباره یک موضوع مشخص، نخستین کار، شناسایی منابعی است که در آن موضوع بحث می‌کنند.

انواع کتابشناسی: کتابشناسی‌ها را می‌توان از نظر هدف، قلمرو جغرافیایی؛ دامنه موضوعی؛ شمول؛

زمان؛ اطلاعات کتابشناختی، شکل کتابشناسی، انتفاعی بودن و شیوه تنظیم تقسیم بندی و بررسی نمود. از نظر هدف تدوین کتابشناسی، به ۱- کتابشناسی توصیفی، که در آن علاوه بر مشخصات اصلی کتاب، نوع کاغذ، جلد و چاپ، تصاویر، موضوع و محتوای کتاب نیز به‌طور خلاصه معرفی می‌شود (برومند، ۱۳۶۸، ص. ۱۰). ۲- کتابشناسی تحلیلی، که با بررسی دقیق مسائل مربوط به تألیف، نشر، و تعدد و تنوع نسخ، اطلاعاتی درباره ویژگی‌های فیزیکی کتاب‌ها ارائه می‌کند. همچنین از طریق مطالعه متون، شواهدی می‌آورد و به تعیین و تشخیص هویت کتاب‌هایی می‌پردازد که بدون ذکر نام مؤلف یا نام‌های مستعار تألیف شده‌اند؛ ۳- انتقادی، این نوع از کتابشناسی‌ها از اوایل قرن بیستم رایج شد (بریتانیکا، ذیل بیبلیوگرافی) که در آن علاوه بر مشخصات کتاب، محتوای آن تحلیل و نقد می‌شود (سلطانی، ۱۳۷۹، ص. ۳۴۵؛ انوار، ۱۳۷۵، ص. ۹۱). این کتابشناسی به معنای علمی، مترادف با کتابشناسی تحلیلی و تاریخی است ولی گاهی منظور از کتابشناسی انتقادی، سیاهه‌ای است از کتابهایی که آثار مندرج در آنها به صورت انتقادی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد، هر کدام از این کتابشناسیها در ارتباط با نیاز جامعه استفاده کننده، می‌تواند به انواع موضوعی - اختصاصی - گزیده و... طبقه بندی شود.

در بررسی کتابشناسی‌ها از نظر قلمرو جغرافیایی، کتابشناسی‌ها به سه گروه عمده ۱- کتابشناسی جهانی که شامل کلیه کتاب‌های جهان که از آغاز تاکنون چاپ و منتشر شده و یا در آینده نزدیک انتشار خواهند یافت، می‌شود بی‌آنکه به زبان، قلمرو جغرافیایی، موضوع یا شکل محدود شود. در شرایط کنونی کتابشناسی جهانی نه برای مواد چاپی و نه برای مواد غیرچاپی وجود ندارد. فدراسیون بین‌المللی اطلاعات و دبیرش (فید)^۱ اقداماتی در این زمینه انجام داده است، اما به‌علت انبوه مدارک و کتاب، و نیز گرانی هزینه گردآوری،

1. FID: International Federation for Information and Documentation

این طرح عملی نشد. فدراسیون بین‌المللی انجمن‌ها و مؤسسات کتابداری (ایفلا)^۱ نیز دفتری برای کنترل کتابشناختی جهانی در کتابخانه موزه بریتانیا دایر کرده است.^۲ کتابشناسی ملی که فهرست آثار منتشر شده را در یک کشور یا یک زبان ارائه می‌دهد، و ممکن است جاری یا گذشته‌نگر باشد.^۳ کتابشناسی منطقه‌ای که بدون توجه به زبان، زمان، شکل، و یا موضوع، کلیه انتشارات یک منطقه جغرافیایی خاص، به‌طور مثال خاور میانه را دربر می‌گیرد.

از نظر دامنه موضوعی دو نوع کتابشناسی را می‌توان نام برد الف - کتابشناسی های عمومی که آن بدون در نظر گرفتن موضوع، نویسنده، کشور یا زمانی خاصی تدوین شده است مانند فهرست کتاب‌های چاپی فارسی و الذریعه الی تصانیف الشیعه؛ ب) کتابشناسی موضوعی یا تخصصی، که سیاهه یا صورتی از موادی است که در یک زمینه موضوعی خاص تألیف و منتشر شده‌اند مانند کتابشناسی شیمی و کتابشناسی هنر؛ کتابشناسی کتابشناسی‌ها نیز در این گروه جای می‌گیرند^۴ که در آن کتابشناسی‌هایی که در یک زبان با تنظیم الفبایی، تاریخی، یا موضوعی به شیوه توصیفی، تحلیلی، یا انتقادی در زمینه‌ها و موضوعات گوناگون تألیف شده، فهرست و معرفی می‌شود.

از لحاظ شمول کتابشناسی‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: الف) کتابشناسی جامع، سیاهه‌ای از کلیه آثار منتشر شده در زمینه (عمومی یا اختصاصی) است، مانند فهرست کتاب‌های چاپی فارسی مشار؛ ب) کتابشناسی گزینشی (برگزیده)، که برگزیده‌ای از نوشته‌های یک موضوع را که معمولاً برای گروه‌های خاصی تهیه می‌شود، در سیاهه وارد می‌کند (مهرداد، ۱۳۷۱، ص. ۲۱). فهرست کتاب‌های مفید و مناسب برای کودکان از انتشارات شورای کتاب کودک، نمونه‌ای از این نوع کتابشناسی است (انوار، ۱۳۷۵، ص. ۹۲).

با توجه به زمان، کتابشناسی‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: الف) کتابشناسی جاری، صورت کتاب‌هایی است که همزمان یا نزدیک به تهیه کتابشناسی انتشار یافته باشد مانند کتابشناسیهای مندرج در نشریات ادواری، از این نمونه از کتابشناسیها در امریکا می‌توان به برنامه‌های آتی ناشران در Forthcoming Books که راهنمای موضوعی پیوست آن می‌آید، یا Weekly Records اشاره کرد ب) کتابشناسی گذشته‌نگر، که فهرست کتاب‌هایی است که در یک دوره معین و در زمان گذشته منتشر شده‌اند، مانند کتابشناسی دهساله ایران (مهرداد، ۱۳۷۱، ص. ۲۲) یا الذریعه الی تصانیف شیعه و برای نشریات آمریکایی Books in Print می

2. IFLA: International Federation of Library and Institutions

باشد. ج) کتابشناسی آینده‌نگر، این نوع کتابشناسی، کتاب‌هایی را شامل می‌شود که در آینده نزدیک انتشار می‌یابد. مانند کتاب هفته.

از نظر اطلاعات کتابشناختی کتابها یا گزارمانی هستند که در آن محتوای کتاب منتشر شده بعد از اطلاعات کتابشناختی اثر، درج می‌شود، مانند کتابنامه کتابداری؛ یا غیرگزارمانی، که در آن فقط اطلاعات کتابشناختی درج می‌شود و توضیح همراه نیست، مانند کتابشناسی دهساله ایران ۱۳۳۳-۱۳۴۳.

شکل کتابشناسی می‌تواند ملاک دیگری برای تقسیم بندی کتابشناسیها باشد؛ از این نظر کتابشناسیها یا به صورت ۱- کتابنامه منتشر می‌شوند، که صورت و سیاهه ای از مشخصات کتاب های جاری است؛ مانند کتابنامه علوم ایران (گردآورنده غلامحسین صدری افشار)؛ یا ۲- مقاله نامه هستند که سیاهه ای از مشخصات مقاله های منتشر شده در نشریات ادواری است مانند فهرست مقالات فارسی: فهرست موضوعی تحقیقات و مطالعات ایرانشناسی به زبان فارسی... (ایرج افشار)؛ ۳- کتابشناسی ها که مشخصات کتابها و مقالات در آن یکجا گردآوری می‌شود مانند کتابشناسی موسیقی (گردآورنده ویدا مشایخی)؛ ۴- کتابنامه کتابشناسیها که در واقع کتابشناسی اختصاصی است که مشخصات کتابشناسیها را یکجا سیاهه می‌کند مانند فهرست نامه کتابشناسیهای ایران که به همت ایرج افشار تدوین شده است ۵- فهرست که سیاهه منظمی از مجموع یا قسمتی از یک کتابخانه می‌باشد مانند "فهرست کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی"، و فهرستگان. که مجموعه چند فهرست کتابخانه را در یک نظم معین و واحد می‌باشد. مانند "فهرستگان ملی ایران" که مجلد اول آن در سال ۱۳۵۱ منتشر شد. نخستین فهرستگان را کتابخانه کنگره امریکا در سال ۱۹۰۱ منتشر کرد. (مرادی، ۱۳۷۴، ص. ۶۸) که ابتدا به صورت برگه، سپس میکروفیش، و از سال ۱۹۶۸ از نظام کامپیوتری مارک^۱ قابل بازیابی است.

از نظر انتفاعی بودن کتابشناسیها به دو گروه تقسیم می‌شوند: الف) کتابشناسی تجاری که این نوع کتابشناسی سیاهه‌ای از آثار چاپی ناشران را که برای فروش موجود هستند، منتشر می‌کند. این کتابشناسی را یک ناشر یا یک مؤسسه واردات و توزیع و فروش کتاب برای آگاهی خریداران و همکاران خود منتشر می‌کند مانند فهرست انتشارات خوارزمی در ایران و "بوکس این پرینت (بی.آی.پی.)"^۲ در امریکا ب)

1. MARC = Machin- Readable Cataloging

2. Books In Print (BIP)

کتابشناسی غیرتجاری، که کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی برای استفاده محققان و مراجعان تدوین و منتشر می‌کنند مانند کتابشناسی ملی ایران.

تنظیم کتابشناسی

تنظیم کتابشناسی می‌تواند به یکی از صورت‌های زیر باشد: (۱) تنظیم الفبایی، بر اساس نام مؤلفان کتاب‌ها، مانند کتابشناسی دهساله ایرج افشار، و یا بر اساس عنوان کتاب‌ها، مانند فهرست کتاب‌های چاپی فارسی خانبا با مشار، یا بر اساس موضوع کتاب‌ها مانند الفهرست ابن ندیم؛ (۲) تنظیم رده‌ای، که در آن رده‌های دانش بشری به صورت الفبایی تنظیم می‌شود، مانند "کتابشناسی جهانی کتابشناسی‌ها" اثر بسترمن، و یا بر اساس یکی از نظام‌های رده‌بندی تنظیم می‌گردد، مانند کتابشناسی ملی ایران که بر اساس رده‌بندی دهدهی دیویی تنظیم شده (۳) تنظیم تقویمی یا تاریخی، که کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرد و برای مقاصد معینی چون صورت کتاب‌های قدیمی و نسخه‌های خطی به کار می‌رود، مانند اثر چارلز استوری در مورد کتاب‌های فارسی و یا "کتابشناسی جالینوس". در فرهنگ اسلامی تقریباً همه کتابشناسی‌ها به ترتیب عنوان کتاب‌ها مرتب شده‌اند و این سنت رایج مشرق زمین بوده است، ولی در کشورهای اروپایی معمولاً کتاب‌ها را به اسم مؤلف آنها می‌شناسند و، از همین رو، در فهرست‌ها و کتابشناسی‌های اروپایی، نام مؤلف؛ و در کتابشناسی‌های مشرق زمین، عنوان کتاب سرشناسه قرار می‌گیرد. شیوه تنظیم کتابشناسی بر اساس عنوان کتاب را می‌توان در فهرست کتاب‌های چاپی فارسی مشار مشاهده کرد.

تاریخچه: قدیمی‌ترین کتابشناسی، فهرست کتابخانه آشور بانی پال در نینوا بوده است. نخستین فهرست موضوعی که از آن خبر داریم، فهرست کتابخانه اسکندریه در سده سوم پیش از میلاد است. در غرب نخستین کتابشناسی توسط جالینوس، پزشک یونانی، در سده دوم پیش از میلاد با عنوان کتاب‌های من تهیه شد و بیشتر یک کتابشناسی اختصاصی بود. از کهن‌ترین کتابشناسی‌ها، اثری است از کلود گالین^۱ پزشک یونانی که در قرن دوم میلادی تدوین شده است. این کتابشناسی شامل مشخصات کتاب‌ها و رساله‌هایی بود که تا آن زمان در زمینه‌های مختلف پزشکی تهیه شده بود. کتابشناسی‌هایی که تا اوایل قرن شانزدهم در اروپا تهیه شد از دو ویژگی بر خوردار بودند (دانشی، مرکز مدارک علمی، دوره چهارم): ۱- تخصصی بودن

1. Cpuole galien

آنها، و پرداختن به گردآوری کتاب‌های زمینه‌های مشخص علمی (با توجه به محدود بودن دایره موضوعی علوم و فنون کتابشناسیها نیز در زمینه‌های مشخص موضوعی تهیه می‌شدند. نیز به خاطر قدرت کلیسایی قرون وسطا انتشار کتابهای مذهبی، سبب پیدایش کتابشناسیهای مذهبی گردید).^۲ کتابشناسیهای تدوین شده در این دوره بیشتر جنبه سرگذشت نامه دارد که ضمن پرداختن به شرح احوال نویسندگان، مشخصات آثار آنها ذکر می‌گردد پس از اختراع صنعت چاپ در ۱۴۴۰ میلادی تحول شگرفی در نظام آموزشی و کتابخانه‌ها ایجاد شد و نیاز به تهیه کتابشناسی بیشتر احساس شد. یوهانس تریتام^۱ (۱۴۶۲-۱۵۱۶) در سال ۱۴۹۴ کتاب نویسندگان کلیسایی را به رشته تحریر درآورد که در انتهای آن صورتی از یک هزار نویسنده کلیسایی و آثار آنان درج شده بود. پس از آن در سال ۱۵۰۶ طبیعی از اهالی لیون فرانسه به نام شامپیه کتابی حاوی کتاب‌های پزشکی را انتشار داد. کنراد فن گسندر^۳ (۱۵۱۶-۱۵۶۵) طبیعی دان زوریخی (سوئیس) در سال ۱۵۴۵ کتابشناسی جهانی (Bibliotheca universalis) را منتشر کرد. این فهرست پانزده هزار کتاب لاتینی، عبری و یونانی را به ترتیب الفبایی اسم مولف در بر می‌گرفت. گسندر پیوست این اثر را در سال ۱۵۵۵ با نام بیست و یک کتاب دایره المعارف یا تقسیمات جهانی دانش بشری منتشر کرد که کتابهای کتابشناسی قبلی را به صورت موضوعی در بیست و یک موضوع رده بندی کرده بود. معاصران گسندر توجه خود را معطوف تهیه و تدوین کتابشناسیهای کردند که به موضوع، زبان یا قلمرو خاصی محدود می‌شد. (مرادی، ۱۳۷۴، ۳۵)

کارایی کتابشناسیهای تخصصی در پژوهشهای علمی توجه دانشمندان سایر کشورهای اروپایی را به این نوع کتابشناسی به عنوان ابزار ضروری پژوهشهای علمی به خود جلب کرد. در این دوره نخستین کتابشناسیهای تخصصی در زمینه‌های: گیاه شناسی (Botanica Bibliotheca) جراحی (Chirurgica Bibliotheca) و تشریح (Bibliotheca Anatomica) توسط زیست شناس شهیر سویسی آلبرت فون هالر^۴ انتشار یافت (دانشی، مرکز مدارک علمی، دوره چهارم). در سال ۱۵۴۸ جان بیل^۵ کتابنامه ای متضمن آثار نویسندگان انگلیسی را انتشار داد که می‌توان آن را نخستین کتابشناسی ملی به حساب آورد پس از آن در سال ۱۵۴۸

2. S. Champie
3. S. Champier

4. Conrad Gesner

1. Albert Von Haller
2. John Bale

فرانسوا دولاکرو^۱ کتابشناسی فرانسوی را نگاشت. در سال ۱۶۳۳ گابریل نوده^۲ کتابنامه سیاسی را منتشر کرد. بالا رفتن حجم انتشارات؛ کتابفروشان اروپایی را بر آن داشت تا برای معرفی انتشارات خود فهرست تهیه کنند؛ فهرست هایی که در طول بازار کتاب لایپزیک (۱۵۶۴) انتشار یافت مبنای کتابشناسی ملی آلمان بوده است اقدام کتابفروشان آلمانی در تبلیغ کتابهای تازه نشر یافته، خود مبنای کتابشناسی های جاری شد که هدف آن آگاه ساختن جامعه از کتابهای تازه انتشار یافته بود. در این دوران با ایجاد تحولات عظیم در کشورهای اروپایی فن کتابداری و به دنبال آن لزوم تدوین کتابشناسی های مختلف، نمود پیدا کرد. به دنبال انقلاب فرانسه که کتابخانه های شخصی و اشرافی در اختیار عموم قرار گرفتند فهرست های عمومی و موضوعی ضرورت پیدا کرد. همچنین با دگرگونی نظام آموزشی در اروپا نیاز به استفاده از کتابخانه ها و کتابشناسیها بیشتر شد. در بین سالهای ۱۸۱۲ تا ۱۹۰۰ حدود ۲۳ کشور اروپایی و ایالات متحده امریکا به انتشار کتابشناسی ملی پرداختند (دانشی، مرکز مدارک علمی، دوره چهارم).

تدوین کتابشناسی در میان مسلمانان سابقه ای بسیار قدیمی دارد. بنا به نوشته ابن سینا در شرح احوالش، وی در کتابخانه بخارا فهرست کتب اوایل را دیده است. ابن خلدون می نویسد که اسامی دیوان های شاعران در کتابخانه قرطبه در عهد امویان اندلس بالغ بر ۸۸۰ صحیفه بوده است. در سال ۳۷۷ ه. ق. ابوالفرج ابن اسحاق بن یعقوب الندیم بغدادی کتابنامه ای با نام الفهرست به عربی و در ده موضوع تدوین کرد که از قدیمی ترین کتابشناسیهای جهان اسلام است الفهرست را اروپائیان از قرن هفدهم میلادی می شناختند و نسخه ای از آن از مصر به پاریس و نسخه ای دیگر از قسطنطنیه به لیدن برده شد. گوستاو فلوگل^۳؛ مستشرق اتریشی، پس از مقابله نسخ آن را در لیدن و پاریس و وین سعی در چاپ آن نمود. اما پس از بیست و پنج سال تلاش، زمانی که چاپ کتاب شروع شده بود در ۱۸۷۰ میلادی در گذشت و کتاب زیر نظر یوهانس رودگر^۴ و اگوست موللر^۵ در سال ۱۸۷۱ در لایپزیک انتشار یافت. جلد دوم الفهرست، شامل تعلیقات و استدراکات به به عربی و آلمانی و نمایه های کتاب در ۲۷۹ صفحه، در سال ۱۸۷۲ منتشر گردید. پس از آنکه الفهرست انتشار یافت قسمتی از اول مقاله پنجم که در آن زمان مفقود شده بود، بدست آمد و در سال ۱۸۸۹ در نشریه

3. Francois de la Croix

4. Gabriel Naude

1. Gustav Flugel

۴. J. Roedger

۵. A. Muller

اخبار شرق^۱ انتشار یافت؛ در سده یازدهم هجری مصطفی بن عبدالله مشهور به حاجی خلیفه و ملقب به کاتب چلبی کتاب "کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون" را منتشر کرد که کتابی است الفبایی حاوی اسامی کتاب‌های اسلامی و شرح احوال مؤلفان آنها در پنج باب. کشف الظنون را گوستاو فلوگل به لاتینی ترجمه کرده که در هفت جلد در سالهای ۱۸۳۵ تا ۱۸۵۸ در لندن و لایپزیک منتشر گردیده است؛ چاپ افسست این ترجمه در سال ۱۹۶۴ در آمریکا منتشر شده است. (همو، صفحه ۳۸). بر کشف الظنون ذیل‌های متعددی نوشته شده است از میان ۹ ذیلی که وجود دارد، ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون که در سال ۱۳۳۰ قمری توسط اسماعیل پاشا بن محمد امین البابانی مشهور به بغدادی، نگاشته شده است از اعتبار بیشتری برخوردار است این کتاب حاوی حدود پانزده هزار کتابی است که یا در کشف الظنون نیست یا بعد از تالیف آن چاپ شده است. کتابشناسی دیگر اسماعیل پاشا هدیه العارفین است. از مهمترین کتابشناسی‌های عصر ما "الذریعه الی تصانیف الشیعه" تألیف شیخ آقابزرگ طهرانی است. الذریعه در ۲۶ جلد به چاپ رسیده است و مجموع پنجاه هزار کتاب فارسی، عربی، ترکی و اردو را که نویسندگان شیعی مذهب داشته‌اند، معرفی می‌کند. نخستین فهرست نسبتاً جامع کتابهای فارسی، "فهرست کتابهای چاپی فارسی" اثر خانبابا مشار است که جلد اول آن در سال ۱۳۳۷ و جلد دوم آن در سال ۱۳۴۲ که مشخصات چهارده هزار عنوان از بیست هزار عنوان کتاب چاپی آن زمان، توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب منتشر شد. از فهرست کتابهای چاپی فارسی چاپهای دیگری نیز در سالهای بعد منتشر شد یک چاپ توسط شخص مولف در سالهای ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۴ در پنج جلد انتشار یافت، که دامنه آن با سعی یک ذیل در سال ۱۳۵۲ توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب منتشر شد. این کتاب حاصل آمیختن کتابشناسیهای دیگری چون کتابشناسی دهساله و کتابهای ایران با فهرست مشار است. کتابشناسی دیگری که به همت مشار تدوین شده است فهرست کتابهای چاپی عربی ایران از آغاز چاپ تا کنون سایر کشورها از سال ۱۳۴۰ ه.ق به بعد است که در سال ۱۳۴۴ منتشر شد

بحث

هدف از تهیه کتابشناسی تنها راهنمایی پژوهشگر به محتوای یک مجموعه نیست بلکه کمک به او برای پیدا کردن راه خود در میان انبوه انتشارات روزافزون است (برومند، ۱۳۶۸، ص. ۶)، لذا با تمامی فرآورده‌های

^۱. Die Kund des Morgen Lands

فکر انسانی (مکتوب و غیر مکتوب) ، در حالی که بتواند از آن اطلاع یابد و یا به آن دسترسی پیدا کند سر و کار است. بنابر این در تدوین کتابشناسی بایستی دقت لازم به عمل آید تا معیارها و استانداردهای جهانی رعایت شود. متأسفانه باید گفت علی رغم کوششی که در تدوین کتابشناسی ها به کاررفته است، زمانی که در صدد استفاده از آن بر می آییم ، یا آنها را با هم مقایسه می کنیم متوجه کاستی هایی در آنها می شویم (برومند، ۱۳۶۸، ص ۲). از مجموع ۶۵ کتابشناسی منتشر شده در ایران، در مورد شاعران و نویسندگان ایرانی ، ۳۹ عنوان آن که در کتابخانه ملی موجود بود و مورد بررسی قرار گرفت نتایج به دست آمده را به اجمال مورد بررسی قرار می دهیم. در تدوین کتابشناسیها و بطور کلی کتابهای مرجع بایستی رسالت اصلی آنها که همانا پاسخگویی به مراجعه کننده در کوتاه ترین زمان ممکن و به بهترین شکل ممکن در نظر گرفته شود ، بدین جهت یک کتابشناسی باید اطلاعات کتابشناختی یک اثر را بطور کامل بنمایاند تا پژوهشگر در مراجعه به آن بتواند به منبع مورد نیاز خود دست یابد ، در هیچکدام از کتابشناسی های بررسی شده، شماره استاندارد بین المللی که در واقع شناسه کامل کتاب بوده و برای پژوهشگریا کتابخانه ها در سفارش و تهیه کتاب ضروری است، وجود نداشت در صورتی که در جهان کنونی شماره استاندارد بین المللی کتاب در حکم شناسنامه کتاب بوده و جزو مشخصات اصلی کتاب می باشد؛ شابک (ISBN) مخفف عبارت شماره استاندارد بین المللی کتاب ، شماره استاندارد شناسایی بین المللی است که قبل از چاپ به کتاب یا ویرایش جدیدی از یک کتاب داده می شود تا به واسطه آن ناشر، عنوان، ویرایش و جلد کتاب مشخص شود در سال ۱۹۶۹ سازمان بین المللی استاندارد ای. اس. بی. ان را به منزله بهترین راه حلی برای تعیین هویت هر جلد از کتاب پیشنهاد کرد (سلطانی، ۱۳۷۹، ص. ۲۰۱). این شناسه از سال ۱۹۶۰ تا پایان سال ۲۰۰۷ ده رقمی بوده است و از آغاز این سال برای افزایش دامنه اختصاص شناسه، سیزده رقمی شده است. و از پنج بخش تشکیل می شود. در سال ۱۳۷۲، با افزایش روزافزون نیاز به استفاده از یک شناسه استاندارد برای کتاب، ایران به عضویت [موسسه جهانی شابک](#) درآمد و شماره خاص کشور در این شناسه برای کشور ایران، عدد ۹۶۴ تعیین گردید. با استفاده از شناسه ۱۰ رقمی امکان ثبت یک میلیون کتاب در ایران وجود داشته است. با توجه به به دامنه وسیع کاربرد شماره استاندارد بین المللی یک کتابشناسی باید این شماره را در معرفی هر کتاب و برای منابع اطلاعاتی دیگر شماره استانداردهای آنها را نشان دهد.

نمایه (ایندکس) بیشتر به سیاهه الفبایی نام‌ها، اصطلاحات یا مفاهیم اطلاق می‌شود. نمایه‌های انتهای کتابها، که در فارسی و در میان کتابنویسان و ناشران به فهرست راهنما شهرت دارد، به قرن هفدهم و به اعتباری قرن هفتم میلادی باز می‌گردد. اما رواج آن به عنوان بخشی اجتناب‌ناپذیر از کتابها (به جز کتابهای داستان و منابع محدود دیگر) از پدیده‌های قرن بیستم است، خصوصاً شکوفایی، تنوع و در عین حال نظام یافتگی آن متعلق به دهه ۱۹۳۰ به بعد است (حری، ۱۳۷۴، ص. ۲۳). نمایه یا فهرست راهنمای انتهای کتاب جوینده را به اطلاعات موجود در متن هدایت می‌کند، بدون آن که نیاز باشد متن یک کتاب از آغاز تا انجام مطالعه شود. انواع فهرست‌هایی که به حسب ضرورت می‌تواند به کتابشناسی اضافه شود عبارت است از ۱- اسامی افراد ۲- نام کتاب‌ها ۳- فهرست موضوعی (در کتابشناسی‌هایی که موضوعی نیستند) ۴- منابع (فهرستی است که از کتاب‌ها، کتابشناسی‌ها و به طور کلی همه آثاری که برای تهیه کتابشناسی مورد مراجعه قرار گرفته است) (برومند، ۱۳۶۸، ص. ۷۷، ۷۸) ۵- ناشر ۶- فروست یا سری (شماره‌ای که به دنبال نام ناشر در بعضی از انتشارات می‌آید مانند: انتشارات دانشگاه تهران شماره ۱۰۲۷) ۶- فهرست کتابخانه‌ها یا جایها) در صورتی که کتاب نسخه خطی بوده و در کتابخانه بخصوصی نگهداری شود؛ و در صورتی که کتاب هر کدام از این اطلاعات را به زبان دیگری داشته باشد تهیه فهرست برای آن نیز ضروری است. اما از مجموع ۳۹ کتابشناسی بررسی شده متأسفانه ۱۳ کتابشناسی فاقد فهرست بودند و ۲۶ عنوان فهرست داشتند که از این تعداد فقط دو کتابشناسی نمایه‌ناشر داشتند در صورتی که وجود نمایه‌ناشران علاوه بر این که مانند دیگر فهرست‌ها در پیدا کردن مشخصات کتاب بخصوصی می‌تواند کاربرد داشته باشد، می‌تواند در نمایاندن ناشرینی که دست‌اندر کار انتشار کتب مرجع هستند مفید باشد، در هیچ‌کدام از کتابشناسی‌های مورد بررسی فروست و نمایه آن ذکر نشده بود، هشت کتابشناسی فاقد نمایه عنوان بودند، هفت کتابشناسی فقط فهرست نام‌ها را داشتند، یک کتابشناسی بدون فهرست عنوان بود. در مورد عنوان‌ها یا نامهای انگلیسی در تعداد بسیار کمی از کتابشناسی‌ها فهرست تهیه شده بود. با توجه به رسالتی که یک کتابشناسی بر عهده دارد باید گفت که بدون داشتن فهرست دقیق و کامل، از کارایی کتابشناسی کم شده و عملاً جای خود را در جامعه به عنوان ابزار جستجو و ارجاع از دست می‌دهد. و جای آن دارد که کتابخانه ملی به عنوان یک نهاد رسمی و ملی خدمات کتابخانه‌ای و مرجع که الگوی دیگر کتابخانه‌ها در کشور می‌باشد با تهیه فهرست مناسب برای کتابشناسی‌های دارای این کاستی، فهرست مناسب تهیه و این مشکل را مرتفع نموده، و راهنما و مشوق برای کتابخانه‌ها و دست‌اندرکاران امر منابع مرجع باشند. علاوه بر موارد ذکر شده در مورد کتابها یی که به

عناوین دیگری معروف بوده یا عنوان برابر، عنوان عطف کتاب، عنوان روی جلد متفاوتی دارند، بایستی همه در کتابشناسی منعکس شده و برای آنها نیز فهرست تهیه گردد؛ اما این مورد هم مخصوصاً در کتابشناسی های غیر گزارمانی وجود نداشت. گزارمان یادداشتی است که به شناسه یک کتاب در یک فهرست، سیاهه کتابهای خواندنی، کتابشناسی و غیره اضافه می شود و کتاب را توصیف می کند و جزئیات، حدود، هدف و سایر مشخصات آن را بیان می کند. گزارمان ممکن است توصیفی یا انتقادی باشد، گزارمان توصیفی، توصیف واقعی مندرجات کتاب بوده و اطلاعاتی را که در بخش رسمی شناسه داده نشده است را اضافه می کند (برومند، ۱۳۶۸، ص. ۱۰). از کتابشناسی های بررسی شده، ۹ کتابشناسی گزارمانی بوده، ۲۶ کتابشناسی غیر گزارمانی و ۴ کتابشناسی در قسمتهایی از کتاب گزارمانی بودند و در بخش هایی غیر گزارمانی بودند، و این در صورتی است که کتابخانه ها و پژوهشگران در بررسی کتاب از کتابشناسی گزارمانی اطلاعات بیشتری را به نسبت کتابشناسیهای غیر گزارمانی کسب می کنند.

علاوه بر تمام کاستی هایی در امر تدوین کتابشناسی، به آنها اشاره شد باید خاطر نشان ساخت که اطلاعات در عصر کنونی در کتاب و مواد چاپی خلاصه نمی شود بعد از جنگ جهانی اول نظام پژوهشهای علمی دستخوش تحول عظیم تری نسبت به قبل از جنگ شد. نظام انتقال اطلاعات علمی که تا کنون بر پایه کتابشناسی های سنتی قرار داشت وارد مرحله ی تازه ای شد و از آغاز قرن بیستم که محتوای بیشتر کتابشناسیها کتاب بود، مقالات مجلات علمی، سپس گزارش های تحقیقاتی، وارد مرحله عمل گردید و در پی آن با رشد دیگر مواد اطلاعاتی مانند میکرو فیلمها، میکرو فیشها، مواد سمعی و بصری و مواد الکترونیکی وارد عرصه اطلاع رسانی علمی و کتابشناسی ها شدند و جزو منابع ضروری در پژوهش به حساب می آیند. همچنین با ورود تکنولوژی نوین به حوزه تولید، ذخیره و بازیابی و توزیع و اشاعه اطلاعات، تلقی از مرجع بعد تازه یافت. با پیدایش سخت افزارها و نرم افزارها، دامنه معنایی کتاب از حد تعبیر گنبرگی آن فراتر رفت (حری. پیام کتابخانه، ۱۳۷۴، ش اول) و پیدایش محملهای جدیدی نظیر میکروفیلم، میکروفیش، نوار، دیسکها نوری را معنای تازه ای بخشید. متأسفانه از بررسی کتابشناسی های انتخاب شده معلوم می شود که تقریباً هیچکدام از گردآورندگان این کتابشناسی ها به این مهم توجهی نداشته اند. مراجعه کننده به کتابشناسی به دنبال اطلاعات به هر شکل ممکن آن است در حقیقت، بحث یوجین گارفیلد^۱ که نیاز انسان به

اطلاعات برای فکر به اندازه نیاز او به غذا برای بدن اهمیت دارد قابل توجه است (تحویل اطلاعات در قرن بیستم، ۱۳۸۲، ص. ۱۷) در تهیه منابع مرجع باید به این مهم توجه نمود که ما در عصر اطلاعات هستیم و اطلاعات باید در تمامی اشکال منتشر شده اش در کتابشناسی‌ها ذکر گردد. در کتابشناسی‌های بررسی شده، تقریباً در هیچکدام به سایت‌های اینترنتی و مواد الکترونیکی اشاره نشده شده بود و از دیگر اشکال غیر کتابی و مواد سمعی بصری سه عنوان از کتابشناسی‌ها فیلم، نوار یا عکس را در فهرست خود آورده بودند.

در مورد نحوه فهرست و اینکه آیا تمامی آثار موجود در حیطه موضوعی خود را معرفی کرده اند، آیا نمایه سازی آنها و ذکر اسامی صحیح بوده است و اشکالات از این قبیل نیاز به تحقیق و بررسی جامعتری است که در مقاله " بررسی کتابشناسی‌های رودکی " این کار برای دو نمونه از کتابشناسی‌های رودکی انجام یافته و نتیجه آن در مجله دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان، شماره اول، بهار ۱۳۸۸ انتشار یافته است. امید است فراهم آوردن کتابشناسی‌ها در کشور ما با رعایت اصول تدوین کتابشناسی بتوانند جای خالی این مجموعه را در پژوهش‌ها پر کنند، چرا که نا کافی بودن کارایی کتابشناسی‌ها، و عدم رعایت اصول صحیح در نگارش و گردآوری این مواد باعث نا دیده گرفتن آنها در امر تحقیق و کتابگزینی کتابخانه‌ها می باشد که انعکاس آن در بلند مدت در جامعه فرهنگی دیده می شود.

از آنجایی که پایه گذاری فرهنگ پژوهش و تحقیق بایستی از مدارس شروع شده و عادت به مطالعه و تحقیق قبل از ورود به دانشگاه شکل گرفته شود؛ و از طرفی اساس پژوهش‌های علمی بر مبنای بهره گیری صحیح از اطلاعات استوار است، در هر تحقیق، کتابشناسی از ابزار مهم و ضروری پژوهش بوده و محقق بدون اینکه نیازی به مراجعه به کتابخانه‌های مختلف جهت آگاهی یافتن از کتابهای منتشر شده در حیطه کاری خود باشد می تواند با مراجعه به کتابشناسی‌ها از عناوین و مشخصات کتابها اطلاع یابد، که علاوه بر صرفه جویی در زمان و سرعت بخشیدن به کار، استفاده از کتابشناسی مانع از مواجه شدن با انبوه کتابهای غیر مرتبط، به اصطلاح، ریزش اطلاعات می گردد، لذا پیشنهاد می گردد که در دوره پیش دانشگاهی واحد درسی با هدف آشنایی با مراجع و روش تحقیق به دانش آموزان ارایه گردد که در ضمن آن، دانش آموزان نحوه استفاده از کتابشناسی‌ها و دیگر منابع مرجع، و کاربرد آنها در تحقیق آشنا شوند تا این افراد هنگام ورود به دانشگاه با پژوهش و منابع مرجع بیگانه نباشند و با افزایش سطح کارایی پژوهشی دانشجویان و دانش آموزان بتوانیم توان علمی کشور را نیز بالا ببریم. در این زمینه نگارنده، در صورت موافقت مسئولین

امر، تنظیم چنین کتابی را برای دانش آموزان به عهده می گیرد تا گامی مثبت و ارزنده در پیشرفت فرهنگی کشور را داشته باشد.

فهرست منابع و مآخذ

- ابرامی، هوشنگ. شناختی از دانش شناسی. به کوشش رحمت الله فتاحی. تهران: نشر کتابدار، ۱۳۷۸.
- انوار، پروین (استعلامی). مآخذشناسی و استفاده از کتابخانه. ویرایش ۴. تهران: زوار، ۱۳۷۵
- برومند. فیروزه. راهنمای تدوین کتابشناسی. تهران: سازمان مدارک فرهنگی، ۱۳۶۸.
- تحویل اطلاعات در قرن بیست و یکم، تهران: چاپار، ۱۳۸۲.
- حری، عباس. اطلاع رسانی نگرش ها و پژوهش ها. تهران: نشر کتابدار، ۱۳۷۸
- حری، عباس. مراجع و بهره گیری از آنها. تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۶؛
- حری، عباس. مفهوم کتاب مرجع. پیام کتابخانه، سال دوم، شماره اول، بهار ۱۳۷۴.
- حری، عباس. "وحدت در کتابشناسی". نامه انجمن کتابداران ایران. دوره نهم، ۲ (تابستان ۱۳۵۵): ۲۰۷-۲۱۹.
- داورپناه، محمدرضا. جستجوی اطلاعات علمی و پژوهشی در منابع چاپی و الکترونیکی؛ شامل حوزه های علوم، فنی مهندسی...؛ ویراستار محمد حسین دینانی تهران: دبیزش، ۱۳۸۱.
- سلطانی، پوری؛ راستین، فروردین. دانشنامه کتابداری و اطلاع رسانی. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۹.
- مرادی، نورالله. مرجع شناسی: شناخت خدمات و کتاب های مرجع. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۴.
- دانشی، حسین. نشریه فنی مرکز مدارک علمی (مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران). دوره چهارم شماره ۳ و ۴.

Encyclopaedia Britannica. 2003.

Katz, William. A. Introduction to Reference Work. Vol 1: Basic Information Sources. New York: McGraw-Hill, 1997

https://www.aftab.ir/articles/applied_sciences/library_science

<http://www.irandoc.ac.ir/ETELA-ART/JiSold/4-3&4-1.htm>

<http://www.Encyclopaedia Britannica.com>